

ВІЙНА ЗА «РУССКИЙ МИР» ЧИ «СВЯТУ РУСЬ»? ІДЕОЛОГІЧНІ КОРЕНІ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

У статті проаналізовано історичний розвиток концепту «святої Русі», яка лягла в основу ідеології «руського мира». Після розпадку СРСР міфологема «святої Русі» була запропонована керівництвом Російської Православної Церкви як заміник збанкрутілої марксистсько-ленінської філософії. Ця ідея мала глибоку історію та підкреслювала особливу місію Росії у світі, а також мала стати ідейним фундаментом для реінтеграції пострадянського простору, де Російська Православна Церква зберігала панівну роль. Автор розглядає, як сформувалась ідея «святої Русі» та якими були її характеристики в попередні періоди російської історії, а також яку роль вона відіграла у формуванні ідеології «руського мира» та обґрунтуванні російської агресії проти України.

Ключові слова: «руський мир», «свята Русь», Російська Православна Церква, патріарх Кирил, російська агресія.

Напередодні розпаду Радянського Союзу в інтерв'ю газеті «Комсомольская правда» не так давно обраний патріарх Московський і всієї Русі Алексій II у доволі категоричній формі заявив, що «ідеологічні й політичні засоби, якими керувалася держава всі ці роки, вичерпано»¹. На запитання кореспондента, як облаштувати Росію та чи є в неї своя духовна місія, патріарх висловив переконання, що Росія має свій особливий шлях, відмінний від того, що в є інших народів, і це шлях «святої Русі». На його думку, відродження Росії після краху комуністичної ідеології мало б розпочатися з повернення до втрачених цінностей. «Коли говорили «свята Русь», – продовжив він, – то це не означало, що Русь вважала себе святою. Русь прагнула святості, чистоти й безгрішності. Якщо ми хочемо відродити святу Русь, то ми повинні відродити ту систему, ієрархію цінностей, якій ми зобов'язані найкращими

¹ Свет во тьме. Интервью Святейшего Патриарха Московского и всея Руси Алексия II от 6 апреля 1991 года корреспонденту газеты «Комсомольская правда» // Журнал Московской патриархии 7 (1991) 2.

сторінками своєї історії»². Далі патріарх знову ж таки підкреслив унікальність особливого російського шляху, ствердивши, що «абсолют, прагнення абсолюту – національна риса Росії. Вона виявлялася і проявляється в усіх. Та в тих же більшовиках, зрештою»³.

Цікаво, що у своїй відповіді на питання кореспондента патріарх Алексій II не говорив про християнство як моральну силу, здатну надати російському суспільству нового імпульсу після краху комуністичних ілюзій, а натомість звернувся до ідеї «святої Русі». Історія середньовічної руської держави з центром у Києві, як і пізніших політичних утворень, котрі претендували на історичну тяглість від неї, навряд чи позначена вищим рівнем бажання «святості, чистоти й безгрішності» чи «прагненням абсолюту», ніж історії їхніх сусідів. Зрештою, декларація прагнень сама по собі ще нічого не означає. Небагато світла на це питання проливали й додаткові зауваги патріарха, де він характеризує «святу Русь» як особливу ієрархію цінностей, що їй російський народ завдячує «кращими сторінками своєї історії», але без уточнення, котрі саме сторінки він має на увазі. Єдине, що було зрозуміло зі слів патріарха: в ідеї «святої Русі» міститься рецепт особливого шляху Росії, фундамент її унікальності, а тому ця ідеологема має відігравати роль цементу при формуванні нової російської ідентичності. Ще одним важливим моментом цих міркувань було те, що ідею «святої Русі» Алексій II пропонував на зміну ідеологічним і політичним засобам, які, за словами патріарха, цілком себе вичерпали. Простіше кажучи, вона мала замінити пострадянським елітам і російському суспільству збанкрутілу марксистсько-ленінську ідеологію.

Історія «святої Русі»

Ідея «святої Русі», про яку говорив патріарх, на той момент уже мала доволі довгу історію. Вона зрідка траплялася в кількох текстах XVI ст., а пізніше – у фольклорних піснях. Виникнення цього явища навряд чи було пов'язане з масовими духовними подвигами й особливою кількістю святих. Причиною радше було те, що православ'я з його церковним календарем, який задавав стабільний ритм суспільного життя, а також обряди освячення, котрі супроводжували людину протягом усього її життя, стали частиною побутової культури суспільства.

До певної міри ідея «святої Русі» була пов'язана з теорією «Москва – третій Рим», оскільки поняття «святая Россия» присутнє у другій редакції (кін. XVI ст.) відомого листа старця Філофея із Псковського Єлеазарів-

² Свет во тьме. Интервью [...] Алексия II от 6 апреля 1991 года, с. 3.

³ Там само.

ського монастиря до великого князя Василя⁴. Реакція Москви на рішення Ферраро-Флорентійського собору 1439 р. та подальше конструювання власної ідентичності як єдиного істинного християнського царства на землі, що не відпало в ересь, відіграло вагомий роль в історії Московської Церкви і держави, а пізніше – Російської імперії⁵. На думку Володимира Рички, ця ідея є навіть не теорією чи доктриною, а радше «есхатологічною перспективою», в якій Московське царство проголошується останнім оплотом християнства і запорукою спасіння цілого світу. Москва в очах місцевих книжників стає і «третім Римом», і «другим Константинополем», і «другим Києвом»⁶, і навіть «новим Ізраїлем»⁷. З плином часу та під впливом цієї перспективи поняття «свята Русь» стає маркером між «своїм» і «чужим» як у політичному плані, так і в релігійному, адже завдяки збереженню істини в усій чистоті вона залишається єдиним місцем християнського благочестя, не заплямованим відступництвом⁸. Це месіанське самоусвідомлення було вписане також у контекст біблійної історії: Московську державу почали асоціювати з «останнім царством» із книги пророка Даниїла (пор. Дан. 2:44), яке «стоятиме повіки», а тому вона має універсальні та вселенські значення і місію⁹.

Інтенсивне поширення уявних географічних меж «святої Русі» відбувається в ХІХ ст., коли цю ідею висувують як загальноімперський державотворчий фундамент та як обґрунтування місії Росії у світі. Саме в цей час, за словами Мари Козельскі, РПЦ запускає процес матеріальної

⁴ Детальніше див.: М. Cherniavsky. 'Holy Russia': A Study in the History of an Idea // *The American Historical Review* 63/3 (1958) 617–637; М. Дмитриев. Парадоксы «Святой Руси»: «Святая Русь» и «русское» в культуре Московского государства 16–17 вв. и фольклоре 18–19 вв. // *Cahiers du monde russe* 2–3 (2012) 319–331.

⁵ Вона також відіграє важливу роль у самоусвідомленні сучасної РПЦ. Патріарх Кирил неодноразово підкреслював, що його інтронізація відбулася в день спомину найпалкішого опонента Флорентійської унії – Марка Ефеського. Пор.: Слово Святейшого Патріарха Кирилла в праздник Торжества Православия // *Русская православная церковь. Официальный сайт Московского патриархата* (www.patriarchia.ru), 21 бер. 2022; Проповедь Святейшого Патріарха Кирилла после Литургии в Александро-Невском скиту в тринадцатую годовщину интронизации Его Святейшества // *Русская православная церковь. Официальный сайт Московского патриархата* (www.patriarchia.ru), 1 лют. 2022.

⁶ Детальніше див.: В. Ричка. *Київ — Другий Єрусалим (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі)*. Київ 2015, с. 196–210.

⁷ Пор.: А. Кореневский. «Новый Израиль» и «Святая Русь»: этноконфессиональные и социокультурные аспекты средневековой русской ереси жидовствующих // *Ab Imperio* 3 (2001) 136–137.

⁸ Дуже влучно підсумував це явище Николай Бердяев: «Російська національна зарозумілість завжди виражається в тому, що Росія вважає себе не тільки найбільшою християнською, але і єдиною християнською країною у світі». Детальніше див.: Н. Бердяев. *Судьба Росії. Опыты по психологии войны и национальности*. Москва 1990, с. 9.

⁹ Василий Зеньковский. *История русской философии*. Москва 2001, с. 47–49.

і метафоричної колонізації, яка збігалася з постійним розширенням кордонів імперії. Наслідками такої «духовної колонізації» стало те, що Київ і Крим переміщуються в уяві російських релігійних мислителів та націоналістів із периферії в центр і проголошуються колискою російського православ'я та ядром російської ідентичності¹⁰. Таким чином географічний центр «святої Русі» було поступово зміщено з Москви на Південь.

Однією зі знакових подій цього періоду стало святкування 900-ліття хрещення Русі в Києві у 1888 р. Ювілейні торжества, що відбувалися на тлі намагань російської влади перетворити імперію на національну державу, фокусувалися навколо ідеї представлення Києва як колиски єдиного народу і початкової точки історії «святої Русі». Що цікаво: у Києві росіяни виявили, що місцеві еліти не цілком поділяють їхні погляди на зв'язок між Київською Руссю, святою Руссю, російським народом і Російською імперією¹¹.

У XIX ст. ідея «святої Русі» стала привабливою також для середовищ, котрі ставили собі за мету показати самотність Росії щодо європейського заходу, як-от теоретики слов'янофільства Іван Кіреєвський та Алексей Хомяков чи літератори на кшталт Фьодора Достоєвського чи Василя Жуковського¹².

Пишучи про Західну Європу в есе «Про характер просвітництва Європи та її ставлення до просвітництва Росії»¹³, Кіреєвський зображає її як царство вічних внутрішніх конфліктів, де панує занепад інституту сім'ї, індивідуалізм, крайній раціоналізм та нечутлива до містичних і духовних вимірів релігійна культура – «зовнішність блиску при внутрішньому потемнінні»¹⁴. На противагу матеріалістичній і бездуховній Європі Кіреєвський змальовує ідилічну картину «святої Русі», де духовні цінності переважають над матеріальними, а в суспільстві панує мир та одностайність, злагода і справедливість, де всі працюють задля спільного блага й мають міцні родини, де «через внутрішнє піднесення самосвідомості до сердечної цілісності й зосередження розуму»¹⁵ все стремить до істини¹⁶.

¹⁰ Mara Kozelsky. Religion and the Crisis in Ukraine // *International Journal for the Study of the Christian Church* 14/3 (2014) 221–224.

¹¹ H. J. Coleman. From Kiev across All Russia: The 900th Anniversary of the Christianization of Rus' and the Making of a National Saint in the Imperial Borderlands // *Ab Imperio* 4 (2018) 96–129 (укр. перекл.: Г. Колман. З Києва по всій Росії: 900-річчя хрещення Русі і творення національного Святого на окраїнах імперії // *Україна модерна* (uamoderna.com), 4 червня 2020).

¹² Див.: Cherniavsky. 'Holy Russia', с. 626–637; А. Безансон. *Свята Русь*. Київ 2017, с. 44–67.

¹³ Детальніше див.: И. Киреевский. О характере просвещения Европы и о его отношении к просвещению России // *Критика и эстетика*. Москва 1979, с. 248–293.

¹⁴ Там само, с. 266.

¹⁵ Там само, с. 288–289.

¹⁶ На думку Алена Безансона, контраст між життям у Західній Європі й у Росії був настільки нестерпним, що росіяни, змушені брехати і світові, і собі та компенсуючи це розмо-

Василій Жуковський, як і Кіреєвський, вважав Західну Європу царством «егоїзму і мертвої матеріальності». У Росії, натомість, стверджував він, є власний особливий шлях – шлях «святої Русі». За Жуковським, «свята Русь» – ровесниця християнської Росії – це ім'я, яке Росія отримала під час свого хрещення, це її особливий *союз* із Богом¹⁷.

У виразі Свята Русь відгукується вся наша особлива історія; це ім'я Росія веде від Хрещатика; але своє глибоке значення воно набуло з часів роздроблення на уділи, коли над різними підлеглими князями був один головний, великий, коли при великому князівстві було безліч малих, від нього залежних, і коли це все поєднувалося в одне, не в Росію, а в Русь, тобто не в державу, а в сім'ю, де в усіх були одна вітчизна, одна віра, одна мова, одна пам'ять та перекази; тому й і в найкривавіших усобицях, коли ще не було Росії, коли удільні князі безперестанку билися між собою за її області, для всіх була одна, жива, нероздільна Свята Русь¹⁸.

Хоч у цих текстах чітко проступають географічні межі уявної «святої Русі», ні Іван Кіреєвський, ні Василій Жуковський не наслідили назвати святою сучасну ім Росію. Для них це мета-реальність, яка проявляється в російському суспільстві через «віру у святе», а тому «свята Русь» має стати фундаментом самобутньої цивілізації Росії. І ця самобутня цивілізація покликає не лише допомогти Росії протистояти впливам Західної Європи, а й саму Європу «повернути до основ, які вона втратила», і таким чином «оберегти цивілізацію Європи від спадання у варварство»¹⁹.

«Навеки сплотила великая Русь»

Перша половина ХХ ст. була для РПЦ надзвичайно складним і, напевне, одним із найжахливіших періодів її історії. Проте після «конкордату» зі Сталіним у 1943 р. вона поступово стала повертати свої позиції, хоча це й відбувалося в окреслених радянським режимом межах²⁰, які, втім, уже

вами про чистоту православ'я, велич душі й духовність, «...завжди, з почуття компенсації, зневажали Європу, соромлячи її за нечестиве християнство, вузькість душі й матеріалізм» (Безансон. *Свята Русь*, с. 8).

¹⁷ Детальніше див.: В. Жуковский. Письмо к кн. п. А. Вяземскому о его стихотворении «Святая Русь» // його ж. *Полное собрание сочинений и писем* / ред. А. Янушкевич, т. 11, ч. 1: *Проза 1810–1840-х годов*. Москва 2016, с. 407–414.

¹⁸ Там само, с. 409.

¹⁹ Там само, с. 413.

²⁰ Стівен Майнер зазначає, що від повного розгрому РПЦ врятував радянсько-німецький пакт Молотова-Ріббентропа. Відразу після радянської окупації етнічних білоруських та українських теренів Польщі, а також балтійських країн Московська патріархія почала відігравати в СРСР ту ж роль, що й у часи Російської імперії, а саме асиміляції неросійських народів.

не були такими жорсткими, як до 1939 р. Сталін намагався використати Церкву для досягнення власних політичних цілей як усередині СРСР, так і на зовнішньополітичному рівні. Зі свого боку, РПЦ не залишалася тільки пасивним інструментом у руках держави, а намагалася максимально скористатись із ситуації, в якій сама радянська влада змушена була апелювати не лише до комуністичних гасел, а й до російського націоналізму²¹. РПЦ й сама прагнула бути Церквою «патріотичною», тож практично відразу оголосила війну проти нацистської Німеччини «священною» війною за вітчизну²².

Ідею «святої Русі», яка знову з'явилася в риториці РПЦ у часі Другої світової війни, і раніше використовували для підсилення патріотичних емоцій перед лицем реальних чи уявних зовнішніх загроз. «Свята Русь», в уяві Василя Жуковського, стала «бойовим кличем» ще в часи монгольських нападів на руські князівства в Середньовіччі²³. У XVII ст. торжество «святої Русі» прямо пов'язувалось із започаткуванням нової династії Романових і вигнанням військ Речі Посполитої з території Московського царства²⁴. Тому й не дивно, що в перші ж дні радянсько-німецької війни у червні 1941 р. митрополит Сергій (Страгородський) провів паралель між нападом нацистської Німеччини і часами Батия, війн із Тевтонським орденом, а також із нападом армій Карла XII та Наполеона²⁵.

У повоєнний час радянський пропагандистський мотив «перемоги СРСР у Великій вітчизняній війні» й ідея «святої Русі» зближуються ще більше і стають органічною частиною публічного дискурсу Московської патріархії²⁶, набираючи інколи навіть месіанського звучання²⁷. Радянська влада,

Детальніше див.: S. M. Miner. *Stalin's Holy War: Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941–1945*. Chapel Hill 2003, с. 27–50.

²¹ Саме в 1943 р. в СРСР було укладено новий гімн на заміну «Інтернаціоналу», в перших рядках якого містилася згадка про Русь.

²² Детальніше див.: Miner. *Stalin's Holy War*, с. 93–121; V. Smolkin. *A Sacred Space Is Never Empty: A History of Soviet Atheism*. Princeton, NJ – Woodstock, Oxfordshire 2018, с. 50–53.

²³ Жуковский. Письмо к кн. п. А. Вяземскому о его стихотворении «Святая Русь», с. 409.

²⁴ Cherniavsky. 'Holy Russia', с. 622–623.

²⁵ Обращение митрополита Московского и Коломенского Сергия (Страгородского) к пастырям и пасомым Христовой Православной Церкви // *Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.* / ред. О. Васильева, И. Кудрявцев, Л. Лыкова. Москва 2009, с. 38–40. Пор. також: Послание Патриаршего местоблюстителя Сергия, митрополита Московского и Коломенского, к верующим г. Москвы // там само, с. 44–45.

²⁶ Пор.: Архиепископ Филипп. Русь святая // *Журнал Московской патриархии* 8 (1945) 53–55.

²⁷ У 1945 р. митрополит Алеутський і Північноамериканський Веніамін (Федченков) захоплювався побаченим в СРСР: «Русь і тепер Свята. Так, і тепер я можу без жодних сумнівів стверджувати: жива православна віра в російському народі», – і риторично запитував: «...

хоч і бачила в посиленні «патріотичної» риторики з боку РПЦ загрозу більшого її проникнення в радянський публічний простір, усе ж не протидіяла цьому так жорстко, як до 1939 р.²⁸

Апогей прагнень РПЦ до повноправної участі у формуванні радянського публічного дискурсу припадає на два останні десятиліття існування СРСР. У 1977 р. Николай Заболотський, співробітник Відділу зовнішніх церковних зв'язків Московського патріархату, писав, що РПЦ у СРСР поступово дозріла до «формування нової суспільно-християнської свідомості, здатної синтезувати глибоку православну віру, відданість традиціям із соціалістичним способом мислення, зі свідомим і відповідальним служінням у Церкві, суспільстві та державі»²⁹. У середині 1980-х керуючий справами Московської патріархії, тоді ще митрополит Талліннський та Естонський, Алексій (Рідігер) у листі до генсека ЦК КПРС Михаїла Горбачова писав, що інтереси Церкви невіддільні від інтересів радянської держави, а тому вона повинна брати активнішу участь у «патріотичному і громадянському вихованні, у подальшому зміцненні єдності нашого суспільства, що є таким необхідним у нинішній складній міжнародній обстановці»³⁰. Тоді митрополит Алексій (Рідігер) отримав відмову, але вже в 1987–1988 рр. РПЦ могла взяти повноцінну участь у підготовці та святкуванні 1000-ліття Хрещення Русі, яке стало одночасно і церковною, і державною урочистістю. В контексті святкувань діячі РПЦ обґрунтовували ключову роль події хрещення Русі в становленні національного самоусвідомлення «русского народа», підкреслюючи, що його національним ідеалом завжди була ідея «святості й цілісності» на противагу «освіченості, роздвоєності та раціоналістичності», завдяки чому цей народ має особливу місію у світі³¹.

чи не переніс Глава Церкви, Господь Ісус Христос, центр її до Москви? Чи не судилося першопрестольній виконати давнє пророцтво ченця Філофея: «Москва – третій Рим»?» (Митрополит Алеутский и Северо-Американский Вениамин. Мои впечатления о России // *Журнал Московской патриархии* 3 (1945) 21–24).

²⁸ Вікторія Смолкін пише, що зміна становища РПЦ у повоєнний період дозволяє побачити найважливіші відмінності між ленінським і сталінським підходом до релігійного питання: «щоби зберегти радянську владу, Ленін усунув релігію з політики та суспільного життя, тимчасом як Сталін розумів, що політичну силу релігії можна поставити на службу державі» (Smolkin. *A Sacred Space is Never Empty*, с. 56).

²⁹ Н. Заболотский. К шестидесятилетию социалистической Отчизны // *Журнал Московской патриархии* 11 (1977) 39.

³⁰ Цит. за: Smolkin. *A Sacred Space Is Never Empty*, с. 224.

³¹ Митрополит Минский Филарет. Проблемы становления русского национального самосознания в связи с Крещением Руси // *Журнал Московской патриархии* 7 (1987) 72–74; 8 (1987) 70–72; 9 (1987) 67–71.

У пошуках нової ідеології

Після розпаду СРСР ідея «святої Русі» була особливо популярною в середовищі крайньої консервативної, націоналістичної частини РПЦ, і ця риторика поєднувала в собі не лише старі імперіалістичні нотки, а й цінності радянської системи³². Проте вона не була чужою також вищому керівництву патріархії, про що свідчить згадане на початку інтерв'ю патріарха Алексія II.

За словами пресвітеріанського богослова Джона Бургесса, який досить багато часу провів у Росії, розвиток ідеї «святої Русі» в пострадянський період рухався двома паралельними траєкторіями. З одного боку, РПЦ, апелюючи до цієї міфологеми, намагалася повернути людей до храмів, відкрити для них православну віру, а з іншого – прагнула дати росіянам відчуття їхньої національної самобутності та призначення³³. Аналізуючи успіхи РПЦ в обох ділянках, Бургесс констатував, що в плані християнізації пострадянського російського суспільства РПЦ значних успіхів не досягла³⁴. Натомість праця на полі формування нової національної ідентичності, за його словами, сприяла перетворенню православ'я в пострадянській Росії на громадянську релігію³⁵. А сама ідея «святої Русі», на тлі напруги у стосунках із Заходом після української Революції гідності, стала для росіян політичною ідеологією³⁶.

Джон Бургесс, який загалом із симпатією ставиться до російського православ'я, вважає, що ситуація, котра склалась у Росії, великою мірою пов'язана з поверненням до візантійського принципу *симфонії* у стосунках між Церквою і державою. Проте не всі згодні з тим, що модель церковно-державних стосунків, яка розвинулася в Росії впродовж історії, є простим наслідуванням візантійських зразків, де все ж існувала певна дистанція між світською і церковною владою. Православний богослов Арістотель Папаніколау вважає, що, хоч візантійський принцип *симфонії* і був взірцем для росіян, їхня традиція церковно-державних стосунків формувалася без опертя на відповідні візантійські джерела³⁷.

³² Є. Волкова. Ідеологія «русского мира» як релігія війни // Zbruc (zbruc.eu), 21 травня 2016.

³³ J. P. Burgess. *Holy Rus': The Rebirth of Orthodoxy in the New Russia*. New Haven 2017, с. 17–18.

³⁴ Там само, с. 194–224. Пор. також: Дж. Серль. Богословське обґрунтування європейської інтеграції України: деконструкція міфу про «святую Росію» та «занепаду Європу» // *Богословські роздуми* 20/2 (2022) 15–30.

³⁵ Burgess. *Holy Rus'*, с. 18–19.

³⁶ Там само, с. 11.

³⁷ Детальніше див.: A. Papanikolaou. *The Mystical as Political: Democracy and Non-Radical Orthodoxy*. Notre Dame, IN 2012, с. 28–43.

Історична тяглість у стосунках між Церквою і державою, між Російською імперією і пострадянською Росією має дещо інший характер, аніж той, що притаманний візантійській *симфонії*. До революції 1917 р. православ'я було одним із трьох елементів імперського ідеологічного нарративу, що відображено в уваровській формулі «православ'я, самодержавство, народність». Після приходу до влади більшовиків останні відкинули попередню ідеологію, хоча поступово й радянські історики почали відзначати, що в ранній період історії Київської Русі християнство було явищем «прогресивним»³⁸. Напередодні розпаду Радянського Союзу, як уже йшлося вище, радянські еліти вже не дивилися на православний чинник настільки вороже, як це робили їхні попередники. Слова генсека ЦК КПРС Михаїла Горбачова під час зустрічі з патріархом Піменом 29 квітня 1988 р. про те, що святкування 1000-ліття Хрещення Русі має не лише релігійне, а й «суспільно-політичне звучання, бо це знаменна віха на багатовіковому шляху розвитку вітчизняної історії, культури, російської [в оригіналі «русской» – А. Б.] державності», засвідчили готовність частини партійного керівництва суттєво переглянути роль РПЦ і православ'я в суспільному та політичному житті СРСР³⁹. І хоч не всі партійні діячі поділяли думку генсека, Церква скористалася новими умовами, і, як пише Вікторія Смолкін, «релігія ввійшла в політику»⁴⁰.

Тож не дивно, що в пострадянський період РПЦ відіграла не просто допоміжну роль у конструюванні нової ідеологічної платформи, а взяла на себе лідерство у процесі, надавши цій платформі відповідні мову та символи⁴¹. Результатом такої співпраці РПЦ і держави стало формування нового ідеологічного конструкту під назвою «русский мир»⁴². Роль патріарха

³⁸ Пор.: С. Бахрушин. К вопросу о крещении Киевской Руси // *Историк-марксист* 2 (1937) 40–77.

³⁹ Цит. за: Верующие – это советские люди, и они имеют полное право достойно выражать свои убеждения // *Журнал Московской патриархии* 7 (2013) 73.

⁴⁰ Smolkin. *A Sacred Space Is Never Empty*, с. 234. Вікторія Смолкін відзначає, що вже в 1989 р. 190 представників РПЦ стали депутатами рад різних рівнів.

⁴¹ С. Novorun. *Political Orthodoxies: The Unorthodoxies of the Church Coerced*. Minneapolis, MN 2018, с. 83.

⁴² Станом на тепер є багато ґрунтовних напрацювань про генезу та суть цієї ідеології. Про історичні корені «русского мира» див., напр.: S. Plokhly. *Lost Kingdom: The Quest for Empire and the Making of the Russian Nation, from 1470 to the Present*. New York 2017 (укр. переклад: С. Плохий. *Загублене царство: Історія «Русского мира» з 1470 року до сьогодні*. Харків 2019). Про причини виникнення й етапи розвитку «Русского мира» після 1991 р.: М. Suslov. 'Russian World' Concept: Post-Soviet Geopolitical Ideology and the Logic of 'Spheres of Influence' // *Geopolitics* 23/2 (2018) 330–353. Про загрози, які містяться в ідеології «русского мира» для України, див., напр.: Л. Якубова. «Русский мир» в Україні. *На краю прірви*. Київ 2018; *Україна та проект «русского мира»: Аналітична доповідь* / ред. С. Здіорук, В. Яблонський. Київ 2014; Л. Якубова, В. Головка, Я. Примаченко. *Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: аналітична доповідь*. Київ 2018.

Кирила в цьому процесі була, за словами Кирила Говоруна, ключовою, оскільки після його обрання на московський патріарший престол «русский мир» став по суті його персональним проектом⁴³. Протягом 2008–2014 рр. ця нова російська ідеологема еволюціонувала в агресивнішу форму і стала врешті-решт підґрунтям для виправдання анексії Кримського півострова та початку гібридної війни на Донбасі.

Що було першим: «русский мир» чи «свята Русь»?

Проте яку роль відіграє в ідеології «русского мира» міфологема «святої Русі»? Православні богослови, які у своїй декларації про «русский мир» застудили його як ересь, вказують, що в серцевині цього концепту лежить ідея «святої Русі» як наднаціонального простору або цивілізації, котра включає Росію, Україну та Білорусь (іноді ще й Молдову та Казахстан), а також етнічних росіян і російськомовних у діаспорі⁴⁴. Таке окреслення знаходить підтвердження в документах РПЦ та виступах патріарха Кирила. У 2008 р. Архиерейський собор РПЦ у декларації «Про єдність Церкви» заявив:

Дніпровська купіль хрещення стала спільним джерелом подвижництва та духовного життя, державності та християнської культури наших народів [собор звертався до всіх вірних РПЦ – А.Б.]. Тут народилася Свята Русь, яка є Батьківщиною [в оригіналі «Родиной» – А.Б.] для всіх нас, наш спільний цивілізаційний простір⁴⁵.

А в листопаді 2009 р. патріарх Кирил, виступаючи на відкритті Третьої асамблеї фонду «Русский мир», сказав свою відому фразу, що ядром «русского мира» є Росія, Україна, Білорусь⁴⁶. Підсилюючи цю тезу, він покликався на цитату, котру часто приписують архимандритові Лаврентію (Проскурі), що «Росія, Україна, Білорусь – це і є свята Русь»⁴⁷, чим по суті ототожнив «русский мир» зі «святою Руссю».

Проте таке ототожнення було доволі новим явищем. До ідеї «святої Русі» Кирил Гундяєв, тоді ще як митрополит, вдавався під час свого звернення до Верховної ради АР Крим 23 лютого 2002 р. Фокус його доповіді зосереджу-

⁴³ Novorun. *Political Orthodoxies*, с. 79. Див. також: Патріарх Московский и всея Руси Кирилл. Русский мир: пути укрепления и развития // *Церковь и время* 4 (2009) 5–16.

⁴⁴ Декларація православних богословів світу про «русский мир» // *Ethos* (www.ethos.org.ua), 16 бер. 2022.

⁴⁵ Определение освященного Архиерейского Собора «О единстве Церкви» // *Церковь и время* 3 (2008) 207.

⁴⁶ Патріарх Московский и всея Руси Кирилл. Русский мир: пути укрепления и развития, с. 6.

⁴⁷ Щодо авторства цієї фрази детальніше див.: С. Шумило. Фальшиві «пророцтва» як виправдання війни: сектантські містифікації московського патріарха Кирила // *Радіо свобода* (www.radiosvoboda.org), 7 листопада 2022.

вався на аналізі ситуації, що склалася після розпаду СРСР. На думку митрополита, крах радянської системи призвів до заперечення всього доброго, що було напрацьовано «у сфері міжнаціональних і міжлюдських відносин за століття та десятиліття добросусідства», а також до того, що в колишніх республіках розпочалася «робота зі створення образу ворога стосовно Росії та росіян»⁴⁸. Він також піддав критиці західну систему цінностей, яка, на його думку, збудована на приматі матеріального над духовним. У другій половині доповіді митрополит закликав до пошуку нового «синтезу», в якому, за геґельянською формулою, радянську «тезу» було б поєднано з пострадянською «антитезою». Він висловив сподівання, що російська мова й надалі залишатиметься «мовою міжнаціонального спілкування» на пострадянському просторі, а Крим, який є «колискою святої Русі, з котрої вийшли Росія і Україна», буде місцем «російського-українсько синтезу ХХІ століття»⁴⁹.

Натомість ідея «русского мира» звучала в цей період з уст митрополита Кирила лише у внутрішньому російському контексті. Зокрема, під час виступу на VIII Всесвітньому російському народному соборі митрополит говорив про «русский мир» як спільноту різних етнічних груп, що населяють Росію та поділяють одні й ті самі цінності суспільного життя⁵⁰. Така ж перспектива присутня в його виступі на наступному, IX Всесвітньому російському народному соборі⁵¹.

У світлі цього слушно видається думка Шона Ґріффіна, який вважає, що особисто для патріарха Кирила стара ідея «святої Русі» є ближчою, ніж поняття «русский мир»⁵². Цим також пояснюється те, що у своїх зверненнях до світської аудиторії патріарх Кирил, за словами Михаїла Сулова, віддавав перевагу «русскому миру», а під час церковних заходів, починаючи зі своєї інтронізаційної проповіді⁵³, радше звертався до «святої Русі»⁵⁴.

⁴⁸ Кирилл (Гундяев), митрополит. Здесь зародилась Святая Русь // *Журнал Московской патриархии* 8 (2002) 74–75.

⁴⁹ Там само, с. 75–76.

⁵⁰ Митрополит Смоленский и Калининградский Кирилл. Россия и православный мир // *Церковь и время* 1 (2004) 11.

⁵¹ Митрополит Смоленский и Калининградский Кирилл. Стяжи дух мирен, и тысячи спасутся вокруг тебя // *Церковь и время* 1 (2005) 7.

⁵² Sean Griffin. Russian World or Holy World War? The Real Ideology of the Invasion of Ukraine // *Public Orthodoxy*, April 12, 2022, <https://publicorthodoxy.org/2022/04/12/russian-world-or-holy-world-war/>

⁵³ До теми «святої Русі» майбутній патріарх Кирило звернувся вже під час похоронних урочистостей спочилого патріарха Алексія II. Див.: Митрополит Смоленский и Калининградский Кирилл. Слово перед отпеванием почившего Святейшего патриарха Алексия в храме Христа Спасителя // *Церковь и время* 4 (2008) 7–11.

⁵⁴ Suslov. 'Russian World' Concept, с. 345; М. Suslov. The Utopia of 'Holy Russia' in Today's Geopolitical Imagination of the Russian Orthodox Church: A Case Study of Patriarch Kirill // *Plural: History, Culture, Society* 2/1–2 (2014) 84. Сулов, однак, помилково вважає, що ідея

Гріффін робить висновок, що «свята Русь» і «русский мир» – це два окремі пропагандистські проекти⁵⁵. В цьому є частка правди, оскільки на початкових стадіях ідея «русского мира» формувалася в позацерковних колах, і лише після обрання Кирила Гундяєва на Московського патріарха той активно підключився до її розробки. Його особистий внесок якраз і полягав у тому, що він імплементавав стару й на той час добре опрацьовану ідею «святої Русі» в проект «русского мира».

Тут варто враховувати, що ідея «русского мира» загалом доволі «молода» й так і не стала частиною колективної уяви цілого російського суспільства⁵⁶. На думку філософа й культуролога Михаїла Епштейна,

порівняно з попередніми панівними ідеями, як-от: «православне царство», «третій Рим», «православ'я, самодержавство, народність», «комунізм», «класова боротьба», «пролетарський інтернаціонал», «всесвітня революція», «реальний соціалізм», – «русский мир» здається ідеєю бідною, позбавленою змістовного наповнення⁵⁷.

На протигагу «русскому миру», ідея «святої Русі» має значно потужніший мобілізаційний потенціал, оскільки вона якраз відсилає до низки згаданих Епштейном ідей із минулого. «Свята Русь» має набагато глибшу історію та вкоріненість у колективній свідомості росіян і громадян інших країн, які межують із Росією, а тому здатна ефективніше збуджувати суспільні емоції та уяву.

Найперше, ідея – чи, радше, міт – «святої Русі» овіяний ореолом сакральності, він також відсилає до тих історичних періодів, котрі в росій-

«святої Русі» починає з'являтися в офіційній риторичі РПЦ лише наприкінці патріаршества Алексія II (М. Suslov. *The Russian Orthodox Church and the Crisis in Ukraine // Churches in the Ukrainian Crisis*, ed. A. Krawchuk, Th. Bremer. New York 2016, с. 139). Насправді вона, хоч і меншою мірою, ніж у Кирила, присутня у виступах Алексія II впродовж усього періоду його патріаршества. Див., напр.: Послание Патриарха Московского и всея Руси Алексия II архипастырям, пастырям и пасомым Церкви Московской и Всероссийской в связи с 850-летием стольного града Москвы // *Церковь и время* 1 (2000) 212–217; Послание Патриарха Алексия II и Священного Синода в связи с 50-летием победы в Великой отечественной войне // *Церковь и время* 2 (1999) 109–112.

⁵⁵ Griffin. *Russian World or Holy World War?*

⁵⁶ Під час опитування на тему «“Русский мир” і як його розуміти?», проведеного Всеросійським центром вивчення громадської думки у грудні 2014 р., 71% опитаних заявили, що не чули нічого про цю ідею раніше. Детальніше див.: «Русский мир» и как его понимают? // *ВЦИОМ* (wciom.ru), 3 груд. 2014. У 2016 р. російські соціологи фіксували, що «значна частка населення Росії залишається індиферентною до нього [«Русского мира» – А.Б.], а серед великої кількості готових прийняти його як цивілізаційний орієнтир відсутнє ясне й несуперечливе уявлення про критерії приналежності до “русского мира”» (В. Кривоусков. «Концепт “Русский мир” в социологическом дискурсе: аспект цивилизационной идентичности // *Вестник АГУ* 3 (2016) 72–79).

⁵⁷ М. Эпштейн. *Русский антимир. Политика на грани апокалипсиса*. Нью-Йорк 2023, с. 9.

ській православній та світській літературі змальовуються як «золота доба» російської історії. У колективній уяві він міцно пов'язаний з епізодами боротьби і перемоги над зовнішніми ворогами в часи Московського царства, Російської імперії та СРСР.

На відміну від ідеології «русского мира», де основний наголос ставиться на особу, яка «вважає себе носієм російської мови, культури та російської історії»⁵⁸, ідея «святої Русі» має чіткі географічні параметри. Вона апелює до назви середньовічної держави – Русі, історична тяглість з якою є важливою не лише для росіян, а й для українців і білорусів. «Членство» в «русском мире» може мати радше персональний характер. Натомість приналежність до «святої Русі» визначається за територіальним принципом.

«Свята Русь» має свій сакральний центр і периферію, а Україна на цій мапі займає особливе місце, оскільки разом із Білоруссю, за словами патріарха Кирила, вона є «становим хребтом історичної Русі»⁵⁹. Михаїл Суслов зауважив, що під час поїздок Росією патріарх Кирил лише зрідка окреслював певні місця як «святі», надаючи перевагу термінам «древняя», «благословенна» (земля), натомість під час відвідин України в 2009–2010 рр. він набагато частіше застосовував епітет «свята» (земля) до тих чи інших регіонів України, а також окреслив і крайній «рубіж святої Русі» – Почаївську гору⁶⁰.

«Свята Русь» патріарха Кирила

«Свята Русь» патріарха Кирила є водночас метафізичним⁶¹ і фізичним явищем. Як і для московських книжників XVI ст., вона підкреслює особливе місце московського православ'я і Росії в есхатологічній перспективі. Росія є «стовпом і основою істини»⁶² у світі⁶³, а тому будь-яка спроба перемоги

⁵⁸ Владимир Путин выступил на VI Всемирном конгрессе соотечественников, проживающих за рубежом // *Президент России* (kremlin.ru), 31 жовтня 2018.

⁵⁹ Патриарх Московский и всея Руси Кирилл. «Русский мир: пути укрепления и развития», с. 7.

⁶⁰ M. D. Suslov. 'Holy Rus': The Geopolitical Imagination in the Contemporary Russian Orthodox Church // *Russian Politics & Law* 52/3 (2014) 76–79.

⁶¹ З нагоди празника віднайдення мощей св. Сергія Радонезького в 2014 р. патріарх Кирил сказав, що «Свята Русь – це не міф, і Свята Русь – це не історична реальність. Свята Русь – це те, що ми називаємо метареальністю, те, що за межами людської реальності» (Проповедь Святейшого Патриарха Кирилла в день памяти преподобного Сергия Радонежского в Троице-Сергиевой лавре // *Русская православная церковь. Официальный сайт Московского патриархата* (www.patriarchia.ru), 18 липня 2014).

⁶² Пор. 1 Тим. 3:15.

⁶³ Патриаршая проповедь после Литургии в храме равноапостольного князя Владимира в подмосковной Балашихе // *Русская православная церковь. Официальный сайт Московского патриархата* (www.patriarchia.ru), 6 листопада 2022.

її чи нав'язати чужі їй цінності завершиться кінцем світу⁶⁴. Росія поєднана з Богом особливим союзом, чи завітом, а тому будь-які відступлення від нього в минулому були не лише національною трагедією, а й цивілізаційною катастрофою⁶⁵. «Свята Русь» – це також система моральних орієнтирів, яка дозволяє відрізнити добро від зла⁶⁶. Подібно до слов'янофілів ХІХ ст., патріарх вважає, що серцевиною цієї ідеї є домінування духовного над матеріальним⁶⁷.

Водночас для патріарха Кирила «свята Русь» – це не лише уможливлення поняття чи частина історії, це також і сьогодення⁶⁸. Вона є геополітичною категорією, бо охоплює собою весь євразійський простір, однак її ядро – Росія, Україна та Білорусь⁶⁹. Неподільність цього ядра є центральним благом «святої Русі», оскільки громадяни цих держав складають один «русский» народ⁷⁰. Важливу функцію в рамках цієї міфологеми відіграє тема воєн, чи то йдеться про перемогу над військами Речі Посполитої у ХVІІ ст., чи у «вітчизняній війні» проти Наполеона у 1812 р.⁷¹, чи про «перемогу у Великій вітчизняній війні», символом чого став освячений патріархом у 2020 р. головний храм збройних сил РФ⁷².

І, мабуть, найуживаніша характеристика «святої Русі», запропонована патріархом, описувала її як окрему цивілізацію і систему цінностей, що, за

⁶⁴ Проповедь Святейшого Патриарха Кирилла в праздник Крещения Господня после Литургии в Богоявленском кафедральном соборе в Москве // *Русская православная церковь. Официальный сайт Московского патриархата* (www.patriarchia.ru), 23 січня 2023.

⁶⁵ Слово Святейшого Патриарха Кирилла за Божественной литургией в Тихвинском монастыре // *Русская православная церковь. Официальный сайт Московского патриархата* (www.patriarchia.ru), 9 липня 2022.

⁶⁶ Святейший Патриарх Московский и всея Руси Кирилл. Задача Церкви – нести слово правды Божией // *Журнал Московской патриархии* 1 (2010) 32.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Патриарх Московский и всея Руси Кирилл. Доклад на Архиерейском совещании // *Церковь и время* 1 (2010) 11.

⁶⁹ Святейший Патриарх Московский и всея Руси Кирилл. Задача Церкви – нести слово правды Божией, с. 32.

⁷⁰ Патриаршая проповедь в день памяти святителей Московских после Литургии в Успенском соборе Московского Кремля // *Русская православная церковь. Официальный сайт Московского патриархата* (www.patriarchia.ru), 18 жовтня 2022; Патриаршая проповедь в среду первой седмицы Великого поста после Литургии Преждеосвященных Даров в Храме Христа Спасителя // *Русская православная церковь. Официальный сайт Московского патриархата* (www.patriarchia.ru), 9 березня 2022.

⁷¹ Слово Святейшого Патриарха Кирилла после молебна в память об избавлении России от нашествия Наполеона // *Русская православная церковь. Официальный сайт Московского патриархата* (www.patriarchia.ru), 9 вересня 2012.

⁷² Главный храм Вооруженных сил Российской Федерации // *Русская православная церковь. Официальный сайт Московского патриархата* (www.patriarchia.ru), 14 червня 2020.

його словами, є синтезом «релігійних ідеалів стародавньої Русі, державних і культурних здобутків Російської імперії, соціальних імперативів солідарності й рівності, проголошених у радянському суспільстві, та справедливого прагнення до здійснення прав і свобод громадян у пострадянській Росії»⁷³. Відштовхуючись від цього переліку, патріарх навіть спробував оновити стару уваровську формулу, запропонувавши наступну конфігурацію: «віра – державність – справедливість – солідарність – гідність»⁷⁴.

Позірний позитивний характер цієї формули, яка апелює до низки загальнолюдських цінностей, не означає, що вона справді на них опирається. Варто пам'ятати, що «свята Русь», за словами патріарха, – це відмінна цивілізація. Це добре видно на прикладі розуміння поняття гідності. У декларації «Про права і гідність людини» Х Всесвітнього російського народного собору стверджується, що «людина як образ Божий має особливу цінність, котра не може бути від неї віднята», але свою гідність людина отримує лише через творення добра: «Цінність – це те, що дано, гідність – це те, що набувається»⁷⁵. Схожим чином до поняття гідності підходить і офіційний документ РПЦ під назвою «Основи вчення Російської Православної Церкви про гідність, свободу та права людини», де зазначається, що, хоч на онтологічному рівні гідність людини не може бути зруйнована, все ж через певні вчинки вона може стати малопомітною [в ориг. *малоразличимой* – А.Б.]⁷⁶. Схожа ситуація є також із поняттями «справедливості» й «солідарності»,

⁷³ Князь Владимир. Цивилизационный выбор. Слово Святейшего Патриарха Кирилла на открытии Международной научно-практической конференции // *Журнал Московской патриархии* 1 (2016) 45. Один із головних творців і протагоністів проекту «Русского мира» Александр Щипков окреслив сутність такого синтезу максимально прозоро: «Радянське – це невід'ємна і складова частина російського, оскільки ми говоримо про *ідентичність нації*, а не про *ідентичність режимів* [виділ. мое – А.Б.], що змінюють один одного. Умовою зміцнення російської ідентичності є синтез, або, мовою семіотики, взаємний переклад різних кодів, що становлять єдиний знаковий простір російської традиції. Зокрема, радянських цінностей (код соціальної справедливості) і християнських цінностей у православному викладі (евангельський код). Буквально це означає, що ми повинні вміти розповідати світською мовою про православну Святу Русь, про землю Руську, і навпаки, у рамках давньоруської та візантійської традицій – про цінності справедливого суспільства». Детальніше див.: А. Щипков. *Дискурс ортодоксії. Описання ідейного пространства сучасного руського православ'я*. Москва 2021, с. 35–36. Слід зазначити, що Щипков є першим заступником голови Синодального відділу зі взаємин Церкви із суспільством та ЗМІ РПЦ, а водночас дійсним державним радником Російської Федерації 3-го класу.

⁷⁴ Князь Владимир. Цивилизационный выбор, с. 45.

⁷⁵ Декларация о правах и достоинстве человека Х Всемирного Русского Народного Собора // *Русская православная церковь. Официальный сайт Московского патриархата* (www.patriarchia.ru), 6 квітня 2006.

⁷⁶ Основы учения Русской Православной Церкви о достоинстве, свободе и правах человека // *Церковь и время* 3 (2008) 148.

оскільки в рамках радянського тоталітаризму вони мали суто декларативний і пропагандистський характер. Тож по суті запропонована патріархом Кирилом формула нічим не відрізнялася від своєї попередниці «православ'я, самодержавство, народність» часів Російської імперії.

У перші місяці після повномасштабного вторгнення російський військ в Україну патріарх Кирил уникав згадок про «русский мир», пізніше він звертався до нього лише в тих випадках, коли намагався зіграти на тотожності російських слів «мир» і «світ»⁷⁷. Натомість тема «святої Русі» була присутньою в його риториці практично кожного разу, коли він коментував події довкола російської військової агресії проти України⁷⁸. Саме вона стала головним засобом мобілізації російського суспільства, до якого вдався патріарх Кирил.

Якщо коротко підсумувати його найяскравіші виступи з цього періоду, то він трактує російське повномасштабне вторгнення в Україну як чергову «священну» війну, оскільки її ціллю є захист центральної цінності «святої Русі» – єдності України, Білорусі і Росії. На метафізичному рівні вона є боротьбою між добром і злом⁷⁹. А оскільки Росія залишається «твердиною християнства і православ'я», небезпеку поразки в битві за «святую Русь» патріарх розглядає як загрозу існуванню істинної віри і світу в цілому. Дата можливого кінця світу тепер перебуває не у владі Бога, а в руках політичного керівництва Росії⁸⁰, місія якого, отже, має не лише політичний, а й релігійний і навіть метафізичний вимір. Українцям у цій битві залишається тільки або прийняти те, що вони є частиною одного «русского народа», який постав із Дніпровської купелі через особливу дію Бога, або бути знищеними. Простіше кажучи, в уяві патріарха Кирила українці, не бажаючи бути частиною народу-«богоносця», стали народом-«богоборцем».

Повертаючись до згаданого на початку цієї статті інтерв'ю патріарха Алексія II, можна поміркувати над тим, чи він передбачав саме таку траєкторію розвитку запропонованої ним нової національної ідеї для Росії. Він казав,

⁷⁷ Пор.: Патриаршая проповедь в день памяти святителей Московских после Литургии в Успенском соборе Московского Кремля, 18 жовтня 2022.

⁷⁸ Див., напр.: Патриаршая проповедь в среду первой седмицы Великого поста после Литургии Преждеосвященных Даров в Храме Христа Спасителя, 9 березня 2022.

⁷⁹ Патриаршая проповедь в Неделю сыропустную после Литургии в Храме Христа Спасителя // *Русская православная церковь. Официальный сайт Московского патриархата* (www.patriarchia.ru), 6 березня 2022.

⁸⁰ Проповедь Святейшего Патриарха Кирилла в праздник Крещения Господня после Литургии в Богоявленском кафедральном соборе в Москве, 23 січня 2022.

що ця ідея здатна надати російському суспільству нові ідеали та віру в самого себе, оскільки в ній міститься ідея про особливу місію Росії у світі.

Перш за все, ідеологема «святої Русі» стала дієвим інструментом для протидії дезінтеграційним процесам усередині Московського патріархату, які розпочалися в останні роки існування СРСР. Проте найбільший її потенціал містився в суспільно-політичній і геополітичній складовій, оскільки вона мовила про мітологічну «золоту добу» дореволюційної Росії та підкреслювала духовну вищість російського народу супроти Заходу, якому СРСР програв холодну війну. Водночас протягом радянського періоду ця ідеологема збагатилася мітом про «перемогу у Великій Вітчизняній війні», а тому могла бути привабливою не лише для тієї частини російського суспільства, яка прагнула реконструювати «історичну Росію», а й для тих, які потерпали від ностальгії за Радянським Союзом.

Російська Православна Церква взяла активну участь у конструюванні нової «російської ідеї» під вивіскою чи то «русской доктрини»⁸¹, чи то «русского мира», який став просто «фасадом святої Русі»⁸². Патріарх Кирил, який відіграв ключову роль у цьому процесі, не просто надав «російській ідеї» сакрального характеру, а й «розтягнув» цю ідею поза межі реального світу. Уявні межі «святої Русі» простягаються не лише в просторі й часі, вони включають також метафізичну реальність. Його «свята Русь» – це не просто геополітична дійсність, але й «царство не від світу цього», яке протистоїть на землі царству матеріалізму й бездуховності.

Тож чи замінила росіянам ідея «святої Русі» збанкрутілу марксистсько-ленінську філософію, як того прагнув патріарх Алексій II? – Скоріше так, аніж ні. Вона допомогла синтезувати нову історичну пам'ять, яка поєднала в собі дореволюційний і радянський імперські наративи, а також повернула їм віру в те, що Росія має особливу місію у світі та покликана його змінювати. Навіть якщо для цього необхідно буде застосовувати зброю. І якщо в часи СРСР вторгнення в інші країни виправдовувалося «єдністю інтересів робочого класу», то тепер воно обґрунтовується необхідністю боротьби за «єдність народу, який вийшов із Дніпровської купелі».

⁸¹ Вступительное слово митрополита Смоленского и Калининградского Кирилла на соборных слушаниях по проекту «Русская доктрина» // *Русская православная церковь. Официальный сайт Московского патриархата* (www.patriarchia.ru), 20 серпня 2007; Детальніше див.: *Русская Доктрина* / ред. А. Кобяков, В. Аверьянов. Москва 2008.

⁸² Пор.: *Доктрина Русского мира* / упоряд. В. Аверьянов [= Коллекция Изборского клуба]. Москва 2016, с. 285.

Бібліографія

Джерела

- Архиепископ Филипп. Русь святая // *Журнал Московской патриархии* 8 (1945) 53–55.
Archiepiskop Filipp. Rus svyataya // *Zhurnal Moskovskoj patriarii* 8 (1945) 53–55.
- Бахрушин, С. К вопросу о крещении Киевской Руси // *Историк-марксист* 2 (1937) 40–77.
Bahrushin, S. K voprosu o kreshenii Kievskoj Rusi // *Istoriik-marksist* 2 (1937) 40–77.
- Вениамин, Митрополит Алеутский и Северо-Американский. Мои впечатления о России // *Журнал Московской патриархии* 3 (1945) 21–24.
Veniamin, Mitropolit Aleutskij i Severo-Amerikanskij. Moi vpechatleniya o Rossii // *Zhurnal Moskovskoj patriarii* 3 (1945) 21–24.
- Верующие – это советские люди, и они имеют полное право достойно выражать свои убеждения // *Журнал Московской патриархии* 7 (2013) 73–75.
Veruyushchie – eto sovetskie lyudi, i oni imeyut polnoe pravo dostojno vyrazhat svoi ubezhdeniya // *Zhurnal Moskovskoj patriarii* 7 (2013) 73–75.
- Владимир Путин выступил на VI Всемирном конгрессе соотечественников, проживающих за рубежом // *Президент России* (kremlin.ru), 31 жовтня 2018.
Vladimir Putin vystupil na VI Vsemirnom kongresse sootchestvennikov, prozhivayushih za rubezhom // *Prezident Rossii* (kremlin.ru), 31.10.2018.
- Вступительное слово митрополита Смоленского и Калининградского Кирилла на соборных слушаниях по проекту «Русская доктрина» // *Русская православная церковь. Официальный сайт Московского патриархата* (www.patriarchia.ru), 20 серпня 2007.
Vstupitelnoe slovo mitropolita Smolenskogo i Kaliningradskogo Kirilla na sobornyh slushaniyah po proektu «Russkaya doktrina» // *Russkaya pravoslavnaya cerkov. Oficialnyj sajt Moskovskogo patriarhata* (www.patriarchia.ru), 20.08.2007.
- Главный храм Вооруженных сил Российской Федерации // *Русская православная церковь. Официальный сайт Московского патриархата* (www.patriarchia.ru), 14 червня 2020.
Glavnyj hram Vooruzhennyh sil Rossijskoj Federacii // *Russkaya pravoslavnaya cerkov. Oficialnyj sajt Moskovskogo patriarhata* (www.patriarchia.ru), 14.06.2020.
- Декларация о правах и достоинстве человека X Всемирного Русского Народного Собора // *Русская православная церковь. Официальный сайт Московского патриархата* (www.patriarchia.ru), 6 квітня 2006.

- Deklaraciya o pravah i dostoinstve cheloveka X Vsemirnogo Russkogo Narodnogo Sobora // *Russkaya pravoslavnaya cerkov. Oficialnyj sajt Moskovskogo patriarhata* (www.patriarchia.ru), 6.04.2006.
- Доктрина Русского мира* / А. Проханов, В. Аверьянов, А. Дугин, А. Кобяков, О. Платонов; упоряд. Виталий Аверьянов [= Коллекция Изборского клуба]. Москва: Изборский клуб, Книжный мир, 2016.
- Doktrina Russkogo mira* / A. Prohanov, V. Averyanov, A. Dugin, A. Kobya-
kov, O. Platonov; uporyad. Vitalij Averyanov [= Kolleksiya Izborskogo
kluba]. Moskva: Izborskij klub, Knizhnyj mir, 2016.
- Жуковский, Василий. Письмо к кн. п. А. Вяземскому о его стихотворении «Святая Русь» // Василий Андреевич Жуковский. *Полное собрание сочинений и писем в 20 томах* / ред. А. Янушкевич, т. 11, ч. 1: *Проза 1810–1840-х годов*. Москва: Издательский Дом ЯСК, 2016, с. 407–414.
- Zhukovskij, Vasilij. Pismo k kn. p. A. Vyazemskomu o ego stihotvorenii «Svyataya Rus» // Vasilij Andreevich Zhukovskij. *Polnoe sobranie sochinenij i pisem v 20 tomah* / ed. A. Yanushkevich, vol. 11, part. 1: *Proza 1810–1840-h godov*. Moskva: Izdatelskij Dom YaSK, 2016, s. 407–414.
- Заболотский, Николай. К шестидесятилетию социалистической Отчизны // *Журнал Московской патриархии* 11 (1977) 38–41.
- Zabolotskij, Nikolaj. K shestidesyatiletiju socialisticheskoy Otchizny // *Zhurnal Moskovskoj patriarhii* 11 (1977) 38–41.
- Русская Доктрина* / ред. Андрей Кобяков, Аверьянов Виталий. Москва: Яуза-прес, 2008.
- Russkaya Doktrina* / ed. Andrej Kobyakov, Averyanov Vitalij. Moskva: Yauza-pres, 2008.
- Киреевский, Иван. О характере просвещения Европы и о его отношении к просвещению России // *Критика и эстетика*. Москва: Искусство, 1979, 248–293.
- Kireevskij, Ivan. O haraktere prosvesheniya Evropy i o ego otnoshenii k prosvesheniyu Rossii // *Kritika i estetika*. Moskva: Iskusstvo, 1979, 248–293.
- Кирилл (Гундяев), митрополит. Здесь зародилась Святая Русь // *Журнал Московской патриархии* 8 (2002) 70–78;
- Kirill (Gundyaev), mitropolit. Zdes zarodilas Svyataya Rus // *Zhurnal Moskovskoj patriarhii* 8 (2002) 70–78;
- Кирилл, Митрополит Смоленский и Калининградский. Россия и православный мир // *Церковь и время* 1 (2004) 5–16.
- Kirill, Mitropolit Smolenskij i Kaliningradskij. Rossiya i pravoslavnyj mir // *Cerkov i vremya* 1 (2004) 5–16.
- Кирилл, Митрополит Смоленский и Калининградский. Стяжи дух мирен, и тысячи спасутся вокруг тебя // *Церковь и время* 1 (2005) 5–13.

Kirill, Mitropolit Smolenskij i Kaliningradskij. Stjazhi duh miren, i tysyachi spasutsya vokrug tebya // *Cerkov i vremya* 1 (2005) 5–13.

Кирилл, Митрополит Смоленский и Калининградский. Слово перед отпеванием почившего Святейшего патриарха Алексия в храме Христа Спасителя // *Церковь и время* 4 (2008) 7–11.

Kirill, Mitropolit Smolenskij i Kaliningradskij. Slovo перед отпеванием почившего Svyatejshego patriarha Aleksiya v hrame Hrista Spasitelya // *Cerkov i vremya* 4 (2008) 7–11

Кирилл, Патриарх Московский и всея Руси. Русский мир: пути укрепления и развития // *Церковь и время* 4 (2009) 5–16.

Kirill, Patriarh Moskovskij i vseya Rusi. Russkij mir: puti ukrepleniya i razvitiya // *Cerkov i vremya* 4 (2009) 5–16.

Кирилл, Патриарх Московский и всея Руси. Доклад на Архиерейском совещании // *Церковь и время* 1 (2010) 7–53.

Kirill, Patriarh Moskovskij i vseya Rusi. Doklad na Arhieerejskom soveshanii // *Cerkov i vremya* 1 (2010) 7–53.

Кирилл, Святейший Патриарх Московский и всея Руси. Задача Церкви – нести слово правды Божией // *Журнал Московской патриархии* 1 (2010) 30–37.

Kirill, Svyatejsnij Patriarh Moskovskij i vseya Rusi. Zadacha Cerkvi – nesti slovo pravdy Bozhiej // *Zhurnal Moskovskoj patriarhii* 1 (2010) 30–37.

Князь Владимир. Цивилизационный выбор. Слово Святейшего Патриарха Кирилла на открытии Международной научно-практической конференции // *Журнал Московской патриархии* 1 (2016) 39–45.

Knyaz Vladimir. Civilizacionnyj vybor. Slovo Svyatejshego Patriarha Kirilla na otkrytii Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii // *Zhurnal Moskovskoj patriarhii* 1 (2016) 39–45.

Митрополит Алеутский и Северо-Американский Вениамин. Мои впечатления о России // *Журнал Московской патриархии* 3 (1945) 21–24.

Mitropolit Aleutskij i Severo-Amerikanskij Veniamin. Moi vpechatleniya o Rossii // *Zhurnal Moskovskoj patriarhii* 3 (1945) 21–24.

Митрополит Минский Филарет. Проблемы становления русского национального самосознания в связи с Крещением Руси // *Журнал Московской патриархии* 7 (1987) 72–74; 8 (1987) 70–72; 9 (1987) 67–71.

Mitropolit Minskij Filaret. Problemy stanovleniya russkogo nacionalnogo samosoznaniya v svyazi s Kresheniem Rusi // *Zhurnal Moskovskoj patriarhii* 7 (1987) 72–74; 8 (1987) 70–72; 9 (1987) 67–71.

Обращение митрополита Московского и Коломенского Сергия (Страгородского) к пастырям и пасомым Христовой Православной Церкви // *Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.* / ред. О. Васильева, И. Кудрявцев, Л. Лыкова. Москва: Издательство Крутицкого подворья, Общество любителей церковной истории, 2009, 38–40.

- Obrashenie mitropolita Moskovskogo i Kolomenskogo Sergiya (Stragorodskogo) k pastyryam i pasomym Hristovoj Pravoslavnoj Cerkvi // *Russkaya Pravoslavnaya Cerkov v gody Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 gg.* / ed. O. Vasileva, I. Kudryavcev, L. Lykova. Moskva: Izdatelstvo Krutickogo podvorya, Obshestvo lyubitelej cerkovnoj istorii, 2009, 38–40.
- Определение освященного Архиерейского Собора «О единстве Церкви» // *Церковь и время* 3 (2008) 204–213.
- Opredelenie osvyashennogo Arhierejskogo Sobora «O edinstve Cerkvi» // *Cerkov i vremya* 3 (2008) 204–213.
- Основы учения Русской Православной Церкви о достоинстве, свободе и правах человека // *Церковь и время* 3 (2008) 146–164.
- Osnovy ucheniya Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi o dostoinstve, svobode i pravah cheloveka // *Cerkov i vremya* 3 (2008) 146–164.
- Патриаршая проповедь в Неделю сыропустную после Литургии в Храме Христа Спасителя // *Русская православная церковь. Официальный сайт Московского патриархата* (www.patriarchia.ru), 6 березня 2022.
- Patriarshaya propoved v Nedelyu syropustnuyu posle Liturgii v Hrame Hrista Spasitelya // *Russkaya pravoslavnaya cerkov. Oficialnyj sajт Moskovskogo patriarhata* (www.patriarchia.ru), 6.03.2022.
- Патриаршая проповедь в среду первой седмицы Великого поста после Литургии Преждеосвященных Даров в Храме Христа Спасителя // *Русская православная церковь. Официальный сайт Московского патриархата* (www.patriarchia.ru), 9 березня 2022.
- Patriarshaya propoved v sredu pervoj sedmicy Velikogo posta posle Liturgii Prezhdeosvyashennyh Darov v Hrame Hrista Spasitelya // *Russkaya pravoslavnaya cerkov. Oficialnyj sajт Moskovskogo patriarhata* (www.patriarchia.ru), 9.03.2022.
- Патриаршая проповедь в день памяти святителей Московских после Литургии в Успенском соборе Московского Кремля // *Русская православная церковь. Официальный сайт Московского патриархата* (www.patriarchia.ru), 18 жовтня 2022.
- Patriarshaya propoved v den pamyati svyatitelej Moskovskih posle Liturgii v Uspenskom sobore Moskovskogo Kremlya // *Russkaya pravoslavnaya cerkov. Oficialnyj sajт Moskovskogo patriarhata* (www.patriarchia.ru), 18.10.2022.
- Патриаршая проповедь после Литургии в храме равноапостольного князя Владимира в подмосковной Балашихе // *Русская православная церковь. Официальный сайт Московского патриархата* (www.patriarchia.ru), 6 листопада 2022.
- Patriarshaya propoved posle Liturgii v hrame ravnoapostolnogo knyazyа Vladimira v podmoskovnoj Balashihe // *Russkaya pravoslavnaya cerkov. Oficialnyj sajт Moskovskogo patriarhata* (www.patriarchia.ru), 6.11.2022.

- Послание Патриаршего местоблюстителя Сергия, митрополита Московского и Коломенского, к верующим г. Москвы // // *Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.* / ред. О. Васильева, И. Кудрявцев, Л. Лыкова. Москва: Издательство Крутицкого подворья, Общество любителей церковной истории, 2009, 44–45.
- Poslanie Patriarshogo mestoblyustitelya Sergiya, mitropolita Moskovskogo i Kolomenskogo, k veruyushim g. Moskvu // // *Russkaya Pravoslavnaya Cerkov v gody Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 gg.* / ed. O. Vasileva, I. Kudryavcev, L. Lykova. Moskva: Izdatelstvo Krutickogo podvorya, Obshestvo lyubitelej cerkovnoj istorii, 2009, 44–45.
- Послание Патриарха Московского и всея Руси Алексия II архипастырям, пастырям и пасомым Церкви Московской и Всероссийской в связи с 850-летием стольного града Москвы // *Церковь и время* 1 (2000) 212–217.
- Poslanie Patriarha Moskovskogo i vseya Rusi Aleksiya II arhipastyryam, pastyryam i pasomym Cerkvi Moskovskoj i Vserossijskoj v svyazi s 850-letiem stolnogo grada Moskvu // *Cerkov i vremya* 1 (2000) 212–217.
- Послание Патриарха Алексия II и Священного Синода в связи с 50-летием победы в Великой отечественной войне // *Церковь и время* 2 (1999) 109–112.
- Poslanie Patriarha Aleksiya II i Svyashennogo Sinoda v svyazi s 50-letiem pobedy v Velikoj otechestvennoj vojne // *Cerkov i vremya* 2 (1999) 109–112.
- Проповедь Святейшего Патриарха Кирилла в день памяти преподобного Сергия Радонежского в Троице-Сергиевой лавре // *Русская православная церковь. Официальный сайт Московского патриархата* (www.patriarchia.ru), 18 липня 2014.
- Propoved Svyatejshego Patriarha Kirilla v den pamyati prepodobnogo Sergiya Radonezhskogo v Troice-Sergievoj lavre // *Russkaya pravoslavnaya cerkov. Oficialnyj sajt Moskovskogo patriarhata* (www.patriarchia.ru), 18.07.2014.
- Проповедь Святейшего Патриарха Кирилла в праздник Крещения Господня после Литургии в Богоявленском кафедральном соборе в Москве // *Русская православная церковь. Официальный сайт Московского патриархата* (www.patriarchia.ru), 23 січня 2022.
- Propoved Svyatejshego Patriarha Kirilla v prazdnik Kresheniya Gospodnya posle Liturgii v Bogoyavlenskom kafedralnom sobore v Moskve // *Russkaya pravoslavnaya cerkov. Oficialnyj sajt Moskovskogo patriarhata* (www.patriarchia.ru), 23.01.2022.
- Проповедь Святейшего Патриарха Кирилла после Литургии в Александро-Невском скиту в тринадцатую годовщину интронизации Его Святейшества // *Русская православная церковь. Официальный сайт Московского патриархата* (www.patriarchia.ru), 1 лютого 2022.

- Propoved Svyatejshego Patriarha Kirilla posle Liturgii v Aleksandro-Ne-
vskom skitu v trinadcatuyu godovshinu intronizacii Ego Svyatejshestva //
Russkaya pravoslavnaia cerkov. Oficialnyj sajt Moskovskogo patriarhata
(www.patriarchia.ru), 1.02.2022.
- «Русский мир» и как его понимать? // *ВЦИОМ* (wciom.ru), 3 грудня 2014.
- «Russkij mir» i kak ego ponimat? // *VЦИОМ* (wciom.ru), 3.12.2014.
- Свет во тьме. Интервью Святейшего Патриарха Московского и всея Руси
Алексия II от 6 апреля 1991 года корреспонденту газеты «Комсомоль-
ская правда» // *Журнал Московской патриархии* 7 (1991) 2–5.
- Svet vo tme. Intervyu Svyatejshego Patriarha Moskovskogo i vseya Rusi
Aleksiya II ot 6 aprelya 1991 goda korrespondentu gazety «Komsomolskaya
pravda» // *Zhurnal Moskovskoj patriarii* 7 (1991) 2–5.
- Слово Святейшего Патриарха Кирилла на Божественной литургии в Тих-
винском монастыре // *Русская православная церковь. Официальный сайт*
Московского патриархата (www.patriarchia.ru), 9 липня 2009.
- Slovo Svyatejshego Patriarha Kirilla na Bozhestvennoj liturgii v Tihvinskom
monastyre // *Russkaya pravoslavnaia cerkov. Oficialnyj sajt Moskovskogo*
patriarhata (www.patriarchia.ru), 9.07.2009.
- Слово Святейшего Патриарха Кирилла после молебна в память об избав-
лении России от нашествия Наполеона // *Русская православная церковь.*
Официальный сайт Московского патриархата (www.patriarchia.ru), 9
вересня 2012.
- Slovo Svyatejshego Patriarha Kirilla posle molebna v pamyat ob izbavlenii
Rossii ot nashestviya Napoleona // *Russkaya pravoslavnaia cerkov. Oficialnyj*
sajt Moskovskogo patriarhata (www.patriarchia.ru), 9.09.2012.
- Слово Святейшего Патриарха Кирилла в праздник Торжества Правосла-
вия // *Русская православная церковь. Официальный сайт Московского*
патриархата (www.patriarchia.ru), 21 березня 2022.
- Slovo Svyatejshego Patriarha Kirilla v prazdnik Torzhestva Pravoslaviya //
Russkaya pravoslavnaia cerkov. Oficialnyj sajt Moskovskogo patriarhata
(www.patriarchia.ru), 21.03.2022.
- Филарет, Митрополит Минский. Проблемы становления русского нацио-
нального самосознания в связи с Крещением Руси // *Журнал Московской*
патриархии 7 (1987) 72–74; 8 (1987) 70–72; 9 (1987) 67–71.
- Filaret, Mitropolit Minskij. Problemy stanovleniya russkogo nacionalnogo
samosoznaniya v svyazi s Kresheniem Rusi // *Zhurnal Moskovskoj patriarii*
7 (1987) 72–74; 8 (1987) 70–72; 9 (1987) 67–71.
- Филипп, архиепископ. Русь святая // *Журнал Московской патриархии* 8 (1945)
53–55.
- Filipp, arhiepisop. Rus svyataya // *Zhurnal Moskovskoj patriarii* 8 (1945)
53–55.

Щипков, Александр. *Дискурс ортодоксии. Описание идейного пространства современного русского православия*. Москва: Издательство Московской Патриархии Русской Православной Церкви, 2021.

Shchipkov, Aleksandr. *Diskurs ortodoksii. Opisanie idejnogo prostranstva sovremennoho russkogo pravoslaviya*. Moskva: Izdatelstvo Moskovskoj Patriarii Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi, 2021.

Опрацювання

Безансон, Ален. *Свята Русь*. Київ: Кліо, 2017.

Besançon, Alain. *Sviata Rus*. Kyiv: Klio, 2017.

Бердяевъ, Николай. *Судьба Россіи. Опыты по психологіи войны и национальности*. Москва: Философское общество СССР, 1990.

Berdyayev, Nikolai. *Sudba Rossii. Opyty po psihologii vojny i nacionalnosti*. Moskva: Filosofskoe obshestvo SSSR, 1990.

Волкова, Елена. Идеология «русского мира» як релігія війни // *Zbruč* (zbruc.eu), 21 травня 2016.

Volkova, Yelena. Ideolohiia «russkoho myra» yak relihiia viiny // *Zbruč* (zbruc.eu), 21.05.2016.

Декларация православных богословів світу про «русский мир» // *Ethos* (www.ethos.org.ua), 16 березня 2022.

Deklaratsiia pravoslavnykh bohosloviv svitu pro «russkii mir» // *Ethos* (www.ethos.org.ua), 16.03 2022.

Дмитриев, Михаил. Парадоксы «Святой Руси»: «Святая Русь» и «русское» в культуре Московского государства 16–17 вв. и фольклоре 18–19 вв. // *Cahiers du monde russe* 2–3 (2012) 319–331.

Dmitriev, Mihail. Paradoksy «Svyatoj Rusi»: «Svyataya Rus» i «russkoe» v kulture Moskovskogo gosudarstva 16–17 vv. i folklore 18–19 vv. // *Cahiers du monde russe* 2–3 (2012) 319–331.

Эпштейн, Михаил. *Русский антимир. Политика на грани апокалипсиса*. Нью-Йорк: Franc-TireurUSA, 2023.

Erstein, Mikhail. *Rysskij antimir. Politika na grani apokalipsisa*. Nyu-Jork: Franc-TireurUSA, 2023.

Зеньковский, Василий. *История русской философии*. Москва: Академический проект «Раритет», 2001.

Zenkovskij, Vasilij. *Istoriya russkoj filosofii*. Moskva: Akademicheskij proekt «Raritet», 2001.

Колман, Гезер. З Києва по всій Росії: 900-річчя хрещення Русі і творення національного Святого на окраїнах імперії // *Україна модерна* (uamoderna.com), 4 червня 2020.

Coleman, Heather. Z Kyieva po vsii Rosii: 900-richchia khreshchennia Rusi i tvorennia natsionalnoho Sviatoho na okrainakh imperii // *Ukraina moderna* (uamoderna.com), 4.06.2020.

- Кривопусков, В. Концепт «Русский мир» в социологическом дискурсе: аспект цивилизационной идентичности // *Вестник АГУ* 3 (2016) 72–79.
Krivopuskov, V. Konzept «Russkij mir» v sociologicheskom diskurse: aspekt civilizacionnoj identichnosti // *Vestnik AGU* 3 (2016) 72–79.
- Кореневский, Андрей. «Новый Израиль» и «Святая Русь»: этноконфессиональные и социокультурные аспекты средневековой русской ереси жидовствующих // *Ab Imperio* 3 (2001) 123–142.
Korenevskij, Andrej. «Novyj Izrail» i «Svyataya Rus»: etnokonfessionalnye i sociokulturnye aspekty srednevekovoj russkoj eresi zhidovstvuyushih // *Ab Imperio* 3 (2001) 123–142.
- Плохий, Сергій. *Загублене царство. Історія «Русского мира» з 1470 року до сьогодні* [= Великий науковий проєкт]. Харків: Фоліо, 2019.
Plokyh, Serhii. *Zahublene tsarstvo. Istoriia «Russkoho myra» z 1470 roku do sohodni* [= Velykyi naukovyi proekt]. Kharkiv: Folio, 2019.
- Ричка, Володимир. *Київ – Другий Єрусалим (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015.
Rychka, Volodymyr. *Kyiv – Druhyi Yerusalym (z istorii politychnoi dumky ta ideolohii serednovichnoi Rusi)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2015.
- Серль, Джошуа. Богословське обґрунтування європейської інтеграції України: деконструкція міфу про «святую Росію» та «занепаду Європу» // *Богословські роздуми* 20/2 (2022) 15–30.
Searle, Joshua. Bohoslovske obgruntuvannia yevropeiskoi intehratsii Ukrainy: dekonstruktsiia mifu pro «sviatu Rosiiu» ta «zanepalu Yevropu» // *Bohoslovski rozdumy* 20/2 (2022) 15–30.
- Україна та проєкт «русского мира». Аналітична доповідь* / ред. С. І. Здіорук, В. М. Яблонський [= Гуманітарний розвиток]. Київ: НІСД, 2014.
Ukraina ta proekt «russkoho mira». Analitychna dopovid / ed. S. I. Zdioruk, V. M. Yablonskyi [= Humanitarnyi rozvytok]. Kyiv: NISD, 2014.
- Шумило, Сергій. Фальшиві «пророцтва» як виправдання війни: сектантські містифікації московського патріарха Кирила // *Радіо свобода* (www.radiosvoboda.org), 7 листопада 2022.
Shumylo, Serhii. Falshyvi «prorotstva» yak vypravdannia viiny: sektantski mistyfikatsii moskovskoho patriarkha Kyryla // *Radio svoboda* (www.radiosvoboda.org), 7.11.2022.
- Якубова, Лариса. *«Русский мир» в Україні. На краю прірви*. Київ: Кліо, 2018.
Yakubova, Larysa. «Russkyi mir» v Ukraini. Na kraiu prirvy. Kyiv: Klio, 2018.
- Якубова Лариса, Головка Володимир, Примаченко Яна. *Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: аналітична доповідь* / відп. ред. В. Смолій; НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2018.

- Yakubova Larysa, Holovko Volodymyr, Prymachenko Yana. *Russkyi myr na Donbasi ta v Krymu: istorychni vytoky, politychna tekhnolohiia, instrument ahresii: analitychna dopovid* / ed. by V. Smolii; NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2018.
- Burgess, John P. *Holy Rus': The Rebirth of Orthodoxy in the New Russia*. New Haven: Yale University Press, 2017.
- Cherniavsky, Michael. 'Holy Russia': A Study in the History of an Idea // *The American Historical Review* 63/3 (1958) 617–637.
- Coleman, Heather J. From Kiev across All Russia: The 900th Anniversary of the Christianization of Rus' and the Making of a National Saint in the Imperial Borderlands // *Ab Imperio* 4 (2018) 96–129.
- Griffin, Sean. Russian World or Holy World War? The Real Ideology of the Invasion of Ukraine // *Public Orthodoxy* (publicorthodoxy.org) April 12, 2022.
- Hovorun, Cyril. *Political Orthodoxies: The Unorthodoxies of the Church Coerced. Dispatches: Turning Points in Theology and Global Crises*. Minneapolis, MN: Fortress Press, 2018.
- Kozelsky, Mara. Religion and the Crisis in Ukraine // *International Journal for the Study of the Christian Church* 14/3 (2014) 219–241.
- Miner, Steven Merritt. *Stalin's Holy War: Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941–1945*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2003.
- Papanikolaou, Aristotle. *The Mystical as Political: Democracy and Non-Radical Orthodoxy*. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 2012.
- Plokhyy, Serhii. *Lost Kingdom: The Quest for Empire and the Making of the Russian Nation, from 1470 to the Present*. New York: Basic Books, 2017.
- Smolkin, Victoria. *A Sacred Space Is Never Empty: A History of Soviet Atheism*. Princeton, NJ – Woodstock, Oxfordshire: Princeton University Press, 2018.
- Suslov, Mikhail. The Russian Orthodox Church and the Crisis in Ukraine // *Churches in the Ukrainian Crisis* / ed. Andrii Krawchuk and Thomas Bremer. New York: Springer International Publishing, 2016, 133–162.
- Suslov, Mihail. The Utopia of 'Holy Russia' in Today's Geopolitical Imagination of the Russian Orthodox Church: A Case Study of Patriarch Kirill // *Plural: History, Culture, Society* 2/1–2 (2014) 81–97.
- Suslov, M. D. 'Holy Rus': The Geopolitical Imagination in the Contemporary Russian Orthodox Church // *Russian Politics & Law* 52/3 (2014) 76–79.
- Suslov, Mikhail. 'Russian World' Concept: Post-Soviet Geopolitical Ideology and the Logic of 'Spheres of Influence' // *Geopolitics* 23/2 (2018) 330–353.

Babynskyi Anatolii

**THE WAR FOR THE RUSSKIY MIR OR HOLY RUS?
IDEOLOGICAL ROOTS OF RUSSIAN AGGRESSION**

The article analyzes the historical development of the idea of «Holy Rus», which formed the basis of the ideology of the «Russian world». After the collapse of the USSR, the mythology of «Holy Rus» was proposed by the leadership of the Russian Orthodox Church as a substitute for the bankrupt Marxist-Leninist philosophy. This idea had a deep history and emphasized Russia's special mission in the world and was supposed to become the ideological foundation for the reintegration of the post-Soviet space, where the Russian Orthodox Church retained a dominant role. The author examines how the idea of «Holy Rus» was formed and its characteristics in previous periods of Russian history, as well as its part in shaping the ideology of the «Russkiy mir» and justifying Russian aggression against Ukraine.

Keywords: the Russkiy mir, Holy Rus, the Russian Orthodox Church, Patriarch Kirill, Russian aggression.